เครื่องเขินเชียงใหม่

โฆษิต ไชยประสิทธิ์*

* อาจารย์ประจำภาควิชาพัฒนาชุมชน คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่

⊙ บทคัดย่อ

บทความเรื่อง “เครื่องเขินเชียงใหม่” มีวัตถุประสงค์ในการศึกษาคือ ๑) ประวัติศาสตร์เครื่องเขินเชียงใหม่ ๒) กระบวนการผลิตเครื่องเขินเชียงใหม่ ๓) การเปลี่ยนแปลงเครื่องเขินเชียงใหม่ และ ๔) การอนุรักษ์สืบทอดเครื่องเขินเชียงใหม่

เครื่องเขิน คือเครื่องใช้สอยที่ทำขึ้นโดยวิธีการเฉพาะอย่าง ประกอบด้วยไม้ หรือไม้ไผ่ ทำเป็นเครื่องใช้สอยต่าง ๆ ตามความต้องการแล้วใช้กรรมวิธีตกแต่งให้สวยงาม โดยใช้ยางรัก สีชาด มุก ทองคำเปลว เป็นวัตถุดิบสำคัญในการทำเครื่องเขิน

ลวดลายของเครื่องเขินในเชียงใหม่ มีอยู่ด้วยกัน ๕ แบบ คือ เครื่องเขินลายขุด เครื่องเขินลายรดน้ำ เครื่องเขินรักสี เครื่องเขินประดับเปลือกไข่ เครื่องเขินเขียนสี ประเภทลวดลาย นิยมทำเป็นลายประดิษฐ์ ลายเลียนแบบธรรมชาติ และเบ็ดเตล็ด การตกแต่งเครื่องเขิน มีเทคนิคต่าง ๆ ดังนี้ เทคนิคการขูดขีดฝังสี เทคนิครักลายทอง เทคนิครักสี เทคนิคเครื่องเขินประดับมุก เทคนิคลายเส้นนูน ปิดทองและฝังกระจก เทคนิคการติดเปลือกไข่

ส่วนประกอบสำคัญในการผลิตเครื่องเขินคือ “รัก” การลงรักเครื่องเขินมีขั้นตอนต่าง ๆ ดังนี้ ๑) ขั้นเตรียมการ โดยมีสมุกเป็นวัสดุรองพื้นในงานเครื่องเขิน สมุกมาจากสารต่าง ๆ มาผสมกับยางรัก ซึ่งจะทำให้เกิดการจับตัวมีความข้นเหนียว สามารถเกาะติดและทรงตัวได้เมื่อทาลงบนโครงผลิตภัณฑ์รูปทรงต่าง ๆ ๒) ขั้นการทารัก ประกอบไปด้วย การทารักขั้นแรก การทารักขั้นกลาง และการทารักขั้นสุดท้าย

กระบวนการผลิตรักเครื่องเขินซึ่งเป็นเอกลักษณ์สำคัญที่ทำให้เครื่องเขินแตกต่างจากงานหัตถศิลป์อื่น ๆ ชาวล้านนาเรียกว่า “น้ำฮัก” ต้นรักที่นิยมเจาะเอายางมากที่สุดคือ “ต้นรักใหญ่ หรือต้นฮักหลวง” การกรีดยางรักจะแบ่งเป็น ๓ ระยะ แต่ช่วงเดือนพฤศจิกายนถึงเดือนมกราคม จะได้ยางรักที่มีคุณภาพดี

ที่สุดคือยางรักจะมีความข้น เหนียว สะอาด เรียกว่า “ฮักนาย” เมื่อได้ยางรักมาแล้วก็จะแบ่งเป็นประเภทต่างๆ ดังนี้ รักดิบ รักน้ำเกลี้ยง รักสมุก รักเกลี่ย รักเช็ด รักใส ซึ่งรักแต่ละประเภทก็มีคุณลักษณะการใช้งานที่แตกต่างกันไป

การผลิตเครื่องเขินเชียงใหม่ ได้ผ่านประวัติศาสตร์ความเป็นมาอย่างยาวนาน ปัจจัยที่ส่งผลให้เครื่องเขินเชียงใหม่สามารถดำรงอยู่ได้คือกระบวนการปรับตัวให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจและสังคม สิ่งที่ต้องอนุรักษ์คือการรักษารูปแบบกระบวนการผลิต รูปผลิตภัณฑ์เครื่องเขินแบบโบราณ เพราะปัจจุบันเครื่องเขินถูกดัดแปลงตามความต้องการของผู้บริโภค ด้านแนวทางการส่งเสริมภาครัฐ เอกชน ภาคประชาสังคม ควรให้สังคมตระหนักเห็นประโยชน์ของต้นรักใหญ่ซึ่งเป็นวัตถุดิบสำคัญในการผลิตเครื่องเขินที่ใกล้สูญพันธุ์ ปัจจุบันชุมชนบ้านนันทาราม ตำบลหายยา อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ มีกระบวนการเสริมสร้างภูมิปัญญาท้องถิ่นให้เกิดความยั่งยืน โดยการก่อตั้งเป็นศูนย์การเรียนรู้ เพื่อถ่ายทอดองค์ความรู้แก่เยาวชน ผู้สนใจ และนักท่องเที่ยวได้ทดลองปฏิบัติ นับเป็นอีกวิธีการหนึ่งในการสร้างจิตสำนึกและเห็นคุณค่าประโยชน์ของการอนุรักษ์พันธุ์ต้นรักใหญ่ และศิลปะการผลิตเครื่องเขินสืบไป

⊙ Abstract

This article aimed to study 1) the history of Chiang Mai Lacquerware, 2) the process of production of Chiang Mai lacquerware, 3) changes of lacquerware from past to present and 4) conservation of Chiang Mai lacquerware. The data collected from indepth interviews, observations and review of relevant documents.

Lacquerware are objects made by a specific process including wood and bamboo, making them to the appliances according to the purpose and finish by decorations. The main materials of making lacquerware are lacquer (lak) resin, crimson substance, pearl and gold leaf.

There are 5 patterns of Chiang Mai lacquerware including Lai Khud–filled lacquer, Lai Rot Nam–gold gilding, Rak See–colored lacquer, egg shell inlay, and color painting lacquer. The decoration style mostly are artificial, natural imitation and miscellaneous. The decorative techniques are scratching and filling color, gold gilding lacquering, colored lacquering, pearl decorated, bulge style with gold leaf and glass inlay, and egg shell inlay.

The main material of making lacquerware is 'lacquer–lak'. There are 2 steps of lacquering; 1) Preparation : using samook as the base of the product. Samook comes from other substances mixed with lacquer resin to become sticky and concentrated for coating the pattern of the product. 2) Lacquer coating : the technique involves applying several coats of varnish.

Lacquering process is the significant identity which makes lacquerware different from other handicrafts. Lanna people call it 'Nam–Hug lacquer liquid'. Lacquer resin which is mostly used from 'Lak Yai or Hug Luang (Melanorrhoea usitate)'. There are 3 tapping periods but the best quality of resin; concentrated, thick and clean is during November to January called 'Hug nai'. After tapping resin it will be divided as raw lacquer, Rak Nam Kliang (drained lacquer), Rak Samook (mixed lacquer), Rak Klia (spreading lacquer), Rak Chet (wiped lacquer), and Rak Sai (clear lacquer). Each lacquer has different using purpose.

The making of lacquerware in Chiang Mai has a long history. The factor that maintains this making is adaptation process according to economic and social changes. People have to conserve the making of pattern and process and style production because the making process and style changes according to the needs of the customer. Governmental, non–governmental and social promotion should raise awareness of the benefit of Melanorrhoea usitate (lacquer tree) which produces main materials of making lacqureware and is almost extinct. At present, Nantharam community, Haiya and Muang Chiang Mai have their own local wisdom support process for sustainability by founding learning centre to cascade knowledge to youth people and tourists to practice and experience by themselves. This is a method to build the awareness and value of the benefit of lacquer tree conservation and lacquerware handicraft.

⊙ บทนำ

พลวัตของสังคมมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมทั้งทางวัตถุและจิตใจ ส่งผลกระทบต่อภูมิปัญญาท้องถิ่นที่จะต้องปรับเปลี่ยนวิถีไปตามบริบท บทความดังกล่าวมีวัตถุประสงค์ในการศึกษาเพื่อ ๑) ประวัติศาสตร์เครื่องเขินเชียงใหม่ ๒) กระบวนการผลิตเครื่องเขินเชียงใหม่ ๓) การเปลี่ยนแปลงเครื่องเขินเชียงใหม่ และ ๔) การอนุรักษ์สืบทอดเครื่องเขินเชียงใหม่ เป้าหมายสำคัญเพื่อฉายให้เห็นการปรับตัวเพื่อการดำรงคงอยู่ของเครื่องเขินเชียงใหม่ อีกทั้งการปลูกจิตสำนึกให้ภูมิปัญญาเครื่องเขินเชียงใหม่สามารถสืบทอดไปยังคนรุ่นต่อไปได้

⊙ เนื้อหา

๑. ประวัติศาสตร์เครื่องเขินเชียงใหม่

เครื่องเขิน (Lacquer Ware) คือเครื่องสานที่ทาด้วยรักและชาด (ศูนย์ส่งเสริมอุตสาหกรรมภาคเหนือ กรมส่งเสริมอุตสาหกรรม, ม.ป.ท. : ๑) แต่โดยทั่วไปเครื่องเขิน หมายถึง เครื่องใช้สอยที่ทำขึ้นโดยวิธีการเฉพาะอย่างหนึ่ง ประกอบด้วยไม้ หรือไม้ไผ่ ทำเป็นรูปเครื่องใช้สอยต่าง ๆ ตามต้องการแล้วใช้กรรมวิธีตกแต่งสำเร็จให้สมบูรณ์สวยงาม โดยใช้ยางรัก สี ชาด มุก ทองคำเปลว หรือเงินเปลว เป็นวัตถุดิบสำคัญ ในการทำเครื่องเขินกำเนิดขึ้นครั้งแรกในประเทศจีนเป็นเวลาไม่น้อยกว่า ๓,๐๐๐ ปีมาแล้ว (กรเพชร เพชรรุ่ง, ๒๕๓๙ : ๒๓) โดยตามประวัติของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติจีน กล่าวว่า กรรมวิธีการผลิตเครื่องเขินเริ่มในสมัยฉางโชว์ ๑๗๖๖–๒๒๑ ก่อนพุทธศักราช และพัฒนาขึ้นในสมัยจิ้น ๒๒๑–๒๐๗ ก่อนพุทธศักราช จนถึงสมัยฮั่น ๒๐๖ ก่อนพุทธศักราช-พ.ศ.๒๒๐ ซึ่งเครื่องเขินดั้งเดิมนั้นมีโครงสร้างทำด้วยไม้ไผ่ และยาด้วยยางรัก เครื่องเขินได้แพร่กระจายไปในบริเวณต่าง ๆ ในแถบเอเชีย ได้แก่ เกาหลี ญี่ปุ่น และผ่านลงมาทางใต้ของจีนผ่านพม่า ไทย เวียดนาม เป็นต้น

จากเส้นทางการขยายตัวของเครื่องเขินจากจีนลงมาถึงประเทศไทยทางตอนบนนั้น มีความเป็นมาจากชาวไทเขินหรือไทขืน ที่มีถิ่นฐานที่เมืองเชียงตุง และคงได้รับกรรมวิธีการผลิตมาจากจีน ผ่านน่านเจ้ามาเป็นเวลานานก่อนที่จะอพยพเข้ามาทางรัฐฉาน แยกเข้าพุกามและเชียงใหม่ ในสมัยพระเจ้าบุเรงนองแห่งพม่ากรีฑาทัพเข้ายึดเมืองเชียงใหม่ไว้ในปี พ.ศ.๒๑๐๑ ได้กวาดต้อนช่างฝีมือจำนวน ๔๐,๐๐๐ คน รวมทั้งช่างเครื่องเขินเชียงใหม่ไปยังเมืองหงสาวดีของพม่าด้วย และตลอดระยะการปกครองพม่าบังคับให้เชียงใหม่ส่งเครื่องบรรณาการต่าง ๆ ไปให้ ในจำนวนนี้มีเครื่องเขินรวมอยู่ด้วย การกวาดต้อนช่างเครื่องเขินมีอีกครั้งหนึ่งในสมัยพระเจ้าอลองพญาแห่งพม่า ยกกองทัพมาปราบปรามอาณาจักรล้านนาที่แข็งเมือง ในปี พ.ศ.๒๓๐๕ ครั้งนั้นได้กวาดต้อนช่างเครื่องเขินไปอยู่เมืองไลข่า ในรัฐฉาน

ต่อมาเมื่อเมืองเชียงใหม่เป็นอิสระจากพม่าในสมัยของพญากาวิละเจ้าผู้ปกครองนครเชียงใหม่ เมื่อพ.ศ.๒๓๒๕ พระองค์ทรงฟื้นฟูเมืองเชียงใหม่ขึ้น โดยทรงรวบรวมผู้คนจากที่ต่าง ๆ เข้ามาอยู่ในเมืองเชียงใหม่ ได้แก่ ชาวเมืองเชียงใหม่เดิมที่หลบหนีไปอยู่ในป่า ชาวไทยจากแคว้นสิบสองปันนา ไทใหญ่ ไทลื้อ ไทเขิน โดยเฉพาะชาวไทเขินนั้นมาตั้งบ้านเรือนใหม่ที่ถนนวัวลาย เครื่องเขินจึงกลับมาแพร่หลายในเมืองเชียงใหม่อีกครั้ง

เครื่องเขินทางภาคเหนือที่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไป และได้รับการยกย่องว่าประณีตงดงาม คือเครื่องเขินเชียงใหม่ สมัยดั้งเดิมนั้น เครื่องเขินเชียงใหม่มักเป็นโครงไม้หรือโครงไม้ไผ่สานแล้วลงยางรัก ตกแต่งด้วยสีชาด (หาง) และเขียนลวดลายให้งดงาม มักนิยมประดิษฐ์เป็นเครื่องใช้สอย จำพวกขันหมาก เชี่ยนหมาก หีบผ้า โอ ตะลุ่ม เป็นต้น (กรเพชร เพชรรุ่ง, ๒๕๓๙ : ๒๓)

ต่อมาเมื่อมีการนำเอาชาวไทเขินเข้ามาเป็นช่างทำเครื่องเขินตามแบบอย่างที่เคยทำมาเมื่อครั้งอยู่ลุ่มน้ำขืนที่เชียงตุง รูปแบบเครื่องเขินใหม่ ๆ จึงได้เกิดขึ้นในระยะหลัง จากการผสมผสานรูปแบบดั้งเดิมของเชียงใหม่กับรูปแบบเชียงตุง เพื่อเป็นการสนองตอบความต้องการและรสนิยมใหม่ในล้านนา ดังนั้น

กล่าวได้ว่าเครื่องเขินเชียงใหม่สามารถจำแนกออกเป็นสองกลุ่มใหญ่ ๆ ได้แก่ “แบบพื้นเมือง” พบมากในชนบทของเชียงใหม่ และ “แบบเครื่องเขินวัวลาย” ซึ่งเรียกชื่อตามละแวกหมู่บ้านที่มีการผลิตเครื่องเขินของเมืองเชียงใหม่ในเขตบ้านวัวลาย บ้านนันทาราม และบ้านระแกงทางด้านใต้ของตัวเมือง (ศูนย์การศึกษานอกโรงเรียน กรมการศึกษานอกโรงเรียน กระทรวงศึกษาธิการ ม.ป.ท. : ๘)

๒. กระบวนการผลิตเครื่องเขินเชียงใหม่

๒.๑ วัตถุดิบในการผลิตเครื่องเขินเชียงใหม่

ศูนย์การศึกษานอกโรงเรียน (ม.ป.ท. : ๗๘) กล่าวถึง งานเครื่องเขินของไทยเป็นหัตถอุตสาหกรรมประเภทหนึ่งที่ได้พัฒนากระบวนการผลิตและวัตถุดิบที่ตนเองมีอยู่ตลอดระยะเวลาอันยาวนาน โดยสันนิษฐานได้ว่าความรู้ด้านการนำเครื่องเขินและวัสดุอุปกรณ์ที่ใช้ในการผลิตนั้นได้รับอิทธิพลผสมผสานระหว่างจีน ญี่ปุ่น ไทยและพม่า ในบางงานวัสดุและอุปกรณ์ที่ใช้มีลักษณะเป็นแบบดั้งเดิม ซึ่งได้รับการพัฒนาในเวลาต่อมาด้วยเทคโนโลยีสมัยใหม่ เครื่องมือวัสดุอุปกรณ์ใหม่ ๆ หลายชนิด หลายประเภทมีความเหมาะสม ทำงานได้สะดวกรวดเร็วและให้รูปลักษณ์ใหม่แก่งานเครื่องเขินหลากหลายรูปแบบและประโยชน์ใช้สอยที่มากขึ้น ซึ่งแต่เดิมมีอยู่ไม่มากนัก เช่น เครื่องเขินลายรดน้ำปิดทอง ลายขุดขีดฝังสี ลายประดับมุก ประดับกระจก และเปลือกไข่ ปัจจุบันรูปลักษณ์ของงานเครื่องเขินไทยได้เปลี่ยนแปลงไปด้วยเทคโนโลยีและวัสดุอุปกรณ์ที่ผลิตขึ้นมาใช้งานมากมาย เช่นเดียวกันกับวัสดุ โครงสร้าง และวัสดุในการตกแต่งที่ผลิตขึ้นมาใช้อย่าง ๆ ไม่มีข้อจำกัด วัสดุที่นำมาใช้ทำเครื่องเขิน มีดังนี้

๑) ไม้ มีอยู่ด้วยกัน ๓ ชนิด

๑.๑) ไม้เนื้ออ่อน ได้แก่ ไม้ที่มีเนื้อค่อนข้างหยาบ น้ำหนักเบา ผุง่าย บิดและหดตัวสูง แตกร้าวมาก ปลวก มอดชอบกิน เช่นไม้จำปา ไม้แดงน้ำ ไม้กระบาก ไม้มะม่วงป่า ไม้มะยมหอม ไม้ร่มม้า ไม้เหียง ไม้ยาง ไม้ฉำฉา เป็นต้น บางชนิดเหมาะกับการทำเครื่องเขิน เพราะมีน้ำหนักเบา ยางรักซึมติดได้ดี แต่ด้อยความแข็งแรง

๑.๒) ไม้เนื้ออ่อนปานกลาง ได้แก่ ไม้ที่จัดเข้าประเภทไม้เนื้อแข็งไม่ได้ แต่คุณภาพดีกว่าไม้เนื้ออ่อน ยืดและหดตัวได้น้อย บางชนิดทนต่อสภาพอากาศดีเท่ากับไม้เนื้อแข็ง แต่ด้อยในเรื่องของการรับน้ำหนัก นิยมใช้ทำเครื่องเรือนและงานที่ต้องการความละเอียดสวยงาม ได้แก่ ไม้สัก ไม้อินทนิล ไม้ตะแบก ไม้โมกมัน ไม้ยมหิน ไม้สีดาดง เป็นต้น ไม้จำพวกนี้ใช้ทำโครงเครื่องเขินได้ดีกว่าพวกแต่ค่อนข้างหายากและมีราคาสูง

๑.๓) ไม้เนื้อแข็ง ส่วนใหญ่เป็นไม้ที่มีน้ำหนักมาก เนื้อแน่น และเหนียว มีทั้งเนื้อหยาบจนถึงเนื้อละเอียด บางชนิดเสี้ยนตรงแต่ส่วนมากเสี้ยนจะสับสน จึงให้ลายไม้ที่สวยงาม ตัดและไสแต่งยาก ทนทานในทุกสภาพอากาศ เหมาะแก่การก่อสร้างที่รับน้ำหนักมาก ๆ บางชนิดนิยมใช้ทำเครื่องเรือนได้อย่างงดงาม เช่น ไม้แดง ไม้ประดู่ ไม้เต็ง ไม้รัง ไม้มะค่าโมง ไม้ตะเคียนทอง ไม้พยุง ไม้ชิงชัง ซึ่งทั้งหมดไม่เหมาะกับงานทำเครื่องเขิน

๒) ไม้ไผ่ –หวาย

๒.๑) ไม้ไผ่ เป็นไม้ที่มีคุณลักษณะพิเศษ ผิดกับไม้อื่น ๆ งานเครื่องเขินจำนวนมากมายในสมัยโบราณนิยมใช้ไม้ไผ่และไม้สักเป็นโครงมากกว่าไม้ชนิดอื่น ๆ สำหรับไม้ไผ่นั้นอาจจะมากกว่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งไม้ไผ่เฮียะ ทั้งนี้เพราะไผ่เฮียะ เป็นไม้ไผ่ที่ดี เหมาะสมกับงานโครงเครื่องเขินมากกว่าไม้ชนิดอื่น ๆ ไผ่เฮียะ เป็นไม้ที่มีมากในป่าดิบชื้นทางภาคเหนือของประเทศไทย ลำต้นไม่ใหญ่นัก มีเนื้อบางและเบา สามารถสร้างสานโครงที่ต้องการความบางเป็นพิเศษด้วยวิธีการจักสานและขดขึ้นเป็นรูปต่าง ๆ ได้โดยความแข็งแรง แม้จะทำเป็นภาชนะขนาดใหญ่ ก็ยังคงเบาอยู่ เมื่อเคลือบทาด้วยรักแล้วจะมีความแข็งแรงทนทานเช่นเดียวกับไม้ชนิดอื่น ๆ อย่างไรก็ตามไผ่เฮียะที่ใช้ทำเครื่องเขินยังมีข้อเสียคือมอดชอบไชกินเนื้อไม้ ดังนั้นการป้องกันคือเลือกไม้ที่มีอายุ ๒–๓ ปี ไม่ควรเลือกที่มีอายุน้อยกว่าเพราะมอดชอบกิน และไม้ที่อายุเกิน ๓ ปี ก็ไม่ควรนำมาใช้เพราะเนื้อไม้ค่อนข้างแข็ง เปราะและหักได้ง่ายเมื่อนำมาขึ้นรูป

๒.๒) หวาย เป็นวัสดุอีกชนิดหนึ่งที่มีลักษณะใกล้เคียงกับไผ่ แต่ในงานหัตถกรรมจักสานแล้ว หวายเป็นเพียงวัสดุประกอบในการเข้าขอบ เก็บริม หรือทำหูภาชนะจักสานทั่วไป ดังนั้นภาชนะที่ใช้หวายจักสานจะเคลือบทาด้วยยางรักก็คงไม่แตกต่างกันนักกับการเคลือบบนไม้ไผ่ หวายเป็นไม้ที่ชอบขึ้นในป่าดิบชื้นแถบภาคเหนือ ปัจจุบันหายากและราคาแพง จึงไม่นิยมนำมาทำโครง

๓) ไม้อัด เป็นผลิตภัณฑ์อีกชนิดหนึ่งที่ผู้ทำเครื่องเขินในปัจจุบันนำมาใช้ประกอบเป็นโครงได้อย่างรวดเร็ว แข็งแรง และมีน้ำหนักเบา ไม้อัดเป็นไม้ที่ได้รับความนิยมเนื่องจากมีความสะดวกรวดเร็วในการทำงาน ลดขั้นตอนในการทำงานได้มากกว่าไม้ธรรมดา

๔) กระดาษอัด มีความแข็งแรงและน้ำหนักน้อยกว่าไม้อัด ผู้ผลิตเครื่องเขินนำมาใช้เป็นส่วนประกอบภายในเล็ก ๆ ซึ่งไม่ต้องการความแข็งแรงทนทานมากนัก

๕) กระดาษ เยื่อกระดาษที่นำมาใช้เช่นต้นสา ไม้ยูคาลิปตัส ไม้สน ต้นอ้อ ต้มแขม ต้นกก ต้นข้าว เป็นต้น นอกจากนั้นกระดาษที่นำมาใช้เป็นวัสดุเครื่องเขินจัดได้เป็น ๒ ชนิด คือกระดาษทั่วไป เช่น กระดาษห่อของ กระดาษหนังสือพิมพ์ กระดาษที่มีเส้นใบประสานเป็นเนื้อเยื่อ เช่นกระดาษสา ซึ่งมีความเหนียวดีกว่ากระดาษชนิดอื่น ๆ เพราะมีเส้นใยที่ยาวไขว้ประสานกันอยู่ในเนื้อแผ่นกระดาษ

นอกจากนั้นยังมีดินเผา แก้ว ผ้าโดยเฉพาะผ้าฝ้าย ป่าน ปอ ในสมัยโบราณช่างได้ใช้ผ้าปิดรอยต่อของไม้แล้วทาด้วยยางรัก เพื่อเพิ่มความแข็งแรงทนทาน โลหะ พลาสติก เป็นต้น วัตถุดิบที่สำคัญที่ขาดไม่ได้ในการผลิตเครื่องเขินก็คือสมุก

สมุก

สมุก เป็นชื่อเรียกของวัสดุรองพื้นในงานเครื่องเขินที่ได้จากการนำเอาสารต่าง ๆ เช่น ผงอิฐ ผงกระเบื้อง ผงดิน แป้งข้าวเจ้า หรือผงฝุ่นอื่น ๆ มาคลุกเคล้ากับน้ำพอให้รวมตัวกันเป็นของเหลวแล้วผสมกับยางรัก ซึ่งจะทำให้เกิดการจับ

ตัวกัน มีความข้นและเหนียว สามารถเกาะติดและทรงตัวอยู่ได้เมื่อฉาบหรือทาลงบนโครงผลิตภัณฑ์รูปทรงต่าง ๆ การทาสมุกเพื่อปรับความราบเรียบของผิวโครงที่ส่วนใหญ่เป็นไม้ชนิดต่าง ๆ ซึ่งเนื้อของไม้ต่าง ๆ ก็มีความหยาบละเอียดแตกต่างกันไป เพื่อความสวยงามจึงจำเป็นต้องลบปกปิดและปรับผิวให้เรียบร้อยเสียก่อนด้วยสมุก

ลักษณะความแตกต่างกันของโครงไม้จากร่องรอยของเสี้ยน รูหรือตาไม้จนถึงรอยแตกร้าวของเนื้อไม้ซึ่งมีขนาดเล็กใหญ่แตกต่างกันนั้น เนื้อของสมุกจึงต้องมีความละเอียดหยาบแตกต่างกันไปตามเหตุนั้นด้วยเนื้อไม้ที่มีคุณภาพ เช่นไม้สักทอง ซึ่งมีเนื้อละเอียดสามารถขัดแต่งให้เรียบได้ง่าย ช่างก็จะใช้ผงดิน ผงดินสอพอง หรือผงฝุ่นต่าง ๆ มาผสมกับยางรัก ทำเป็นสมุกใช้งานนั้น ๆ เรียกว่าสมุกละเอียด แต่ถ้าโครงนั้นหยาบด้วยเนื้อไม้หรือมีรอยแตกร้าว ช่างก็จะใช้อิฐป่น ขี้เลื่อย หรือสิ่งอื่น ๆ ที่หยาบมาผสมกับยางรัก อุด ฉาบ ป้าย เสียชั้นหนึ่งก่อน เรียกว่า สมุกหยาบ ส่วนโครงไม้ที่มีลักษณะของเนื้อกึ่งหยาบกึ่งละเอียด ช่างจะเลือกเอาผงดิน ผงอิฐมาผสมกับยางรักฉาบทาบนโครงไม้นั้น ๆ เรียกว่า สมุกกลาง หากโครงวัสดุอื่นที่มีความเรียบในตัวของมันเองอยู่แล้วเช่น แก้ว พลาสติก ฯลฯ ก็ไม่จำเป็นต้องใช้สมุกรองพื้นปรับความเรียบได้ แต่ถ้าโครงนั้นมีร่องรอยหรือตำหนิที่หยาบใหญ่โตขึ้น ช่างจะพิจารณาสรรหาวัสดุที่มีขนาดหยาบขึ้นมาใช้แทนผงอิฐ ผงดิน เช่นขี้เลื่อย เส้นใยพืช ลำลี เป็นต้น มาผสมกับยางรัก อุดร่องรอยนั้น ๆ ได้เต็มเร็วขึ้นกว่าการใช้สมุกหยาบ ซึ่งจะต้องใช้หลาย ๆ ครั้ง เป็นต้น

การที่จะทำงานหรือผลิตเครื่องเขินให้รวดเร็วขึ้น ความรอบรู้และประสบการณ์ของช่างจะช่วยให้การปรับพื้นผิวของโครงผลิตภัณฑ์เสร็จเร็วด้วยการเลือกใช้วัสดุผสมสมุกได้อย่างเหมาะสมกับการนำไปใช้งานนั้น ๆ

สมุกนั้นมีด้วยกัน ๓ ชนิด คือ สมุกหยาบ สมุกกลาง และสมุกละเอียด โดยสมุกแต่ละชนิดมีองค์ประกอบของสาระสำคัญ ดังต่อไปนี้ (ศูนย์การศึกษานอกโรงเรียนภาคเหนือ, ม.ป.ท. : ๙๙)

๑) อิฐป่น หรือผงอิฐ กระเบื้อง ทั้งอิฐหรือกระเบื้อง เมื่อนำอิฐบดให้เป็นผงผสมน้ำเล็กน้อย เพื่อให้เข้ากับยางรักได้ง่ายขึ้น ผงอิฐซึ่งมีลักษณะเป็น

ผงแข็งเม็ดเล็ก ๆ จะถูกเรียงซ้อนทับและเกาะติดเป็นเนื้อเดียวกันอย่างหยาบ ๆ ด้วยยางรักที่เหนียว และเมื่อแห้งจะทำให้มีความแข็งตัวมากที่สุดใช้ผสมกับยางรักทำสมุกหยาบ

๒) ดินสอพอง เป็นวัตถุดิบที่ได้จากธรรมชาติ ส่วนใหญ่นำไปผลิตเครื่องปั้นดินเผาประเภทถ้วยชาม เพราะดินชนิดนี้จะมีเนื้อที่ละเอียดและขาวสะอาดหดตัวค่อนข้างน้อย ละลายน้ำได้ง่าย ใช้ผสมกับผงอิฐและยางรักทำสมุกกลาง เมื่อแห้งจะมีเนื้อค่อนข้างแข็งกึ่งหยาบกึ่งละเอียด

๓) ดินดำ หรือดินเหนียว เป็นวัตถุดิบที่มีอยู่ในพื้นที่ทั่วไป มีลักษณะเฉพาะที่มีสีดำเมื่อแห้งสนิทเนื้อค่อนข้างละเอียดและเหนียว ถ้าเป็นก้อนจะละลายน้ำยาก หดตัวเล็กน้อย นิยมใช้ดินชนิดนี้ผลิตเป็นเครื่องปั้นดินเผาประเภทเครื่องหิน เมื่อนำมาผสมกับดินสอพองและยางรักจะได้สมุกละเอียด เมื่อแห้งจะให้เนื้อค่อนข้างละเอียดและแข็งปานกลาง ขัดผิวด้วยกระดาษทรายน้ำได้โดยไม่ยากนัก

๔) ขี้เถ้า เมื่อนำมาผสมกับดินสอพองหรือดินดำกับยางรักจะได้สมุกละเอียด เช่น ดินขาว ดินดำ

๕) ขี้เลื่อย จะนำมาใช้ทำสมุกหยาบหรือสมุกอุดร่องได้ที่มีขนาดใหญ่จนถึงขนาดเล็กได้เช่นเดียวกับสมุกหยาบที่ใช้ผงอิฐและสมุกที่ใช้ขี้เลื่อยจะมีความแข็งน้อยกว่า

๖) ใยพืช ได้แก่ สำลี ใยป่าน เปลือกปอ นำเส้นใยมาตัดเป็นชิ้นเล็ก ๆ คลุกเคล้ากับยางรักจะได้เนื้อสมุกใช้อุดร่องหรือรอยแตกร้าวของเนื้อไม้ที่มีขนาดใหญ่ได้ดี เพราะเส้นใยจะเป็นตัวช่วยยึดและให้เนื้อเยื่อที่แข็งแรงต่อโครงพื้นงานเครื่องเขินอีกชนิดหนึ่ง

๗) แป้งข้าวเจ้า นำมาใช้เป็นส่วนผสมของสมุกเพื่อตกแต่งโครงพื้นเครื่องเขินร่วมกับผ้า กระดาษ หรือเส้นใยต่าง ๆ ก่อนนำไปใช้อุดฉาบ ตกแต่งปกปิดร่องรอยต่อประสานของโครงพื้น จัดเป็นสมุกละเอียด

๘) ปูนปลาสเตอร์ มีเนื้อสีขาว มีคุณสมบัติดูดซึมน้ำได้ดี การนำมาใช้งานเพื่อให้สมุกมีเนื้อละเอียด มีความแข็งและหดตัวน้อย และทำให้สมุกแห้งเร็วขึ้น

๙) ปูนขาว ใช้เป็นส่วนผสมเพื่อให้เกิดการเกาะตัวของวัสดุอื่นๆ เช่น ทราย อิฐ ซีเมนต์ ในงานก่อสร้าง แข็งตัวเมื่อแห้ง นำมาใช้ในงานสมุกละเอียดเพื่อให้แห้งเร็วขึ้น

๑๐) สีฝุ่น นำมาใช้ในงานผลิตเครื่องเขินประเภทรักสีและขูดขีดฝังสี สามารถนำมาใช้ในงานต่างกัน เช่น ใช้ผสมรักพื้น รักใส ทำสีบนผิวงาน ใช้โรยในร่องเส้นที่ขูดหรือขีดไว้ให้มีสีสันสวยงาม

๑๑) หมึกจีน ใช้ผสมสมุก รักรองพื้นหรือทาบนโครงไม้ หรือทาบนเนื้อสมุก เพื่อให้พื้นโครงเครื่องเขินมีสีดำสนิท เป็นการช่วยเสริมให้เนื้อรักเงามีความดำมันยิ่งขึ้น

หาง หรือชาด

เป็นสารให้สีแดง ได้จากดินสีแดงเนื้อแกร่ง ซึ่งมาจากอินเดีย จีน และพม่า แต่ในล้านนาใช้ดินดังกล่าวซึ่งมีอยู่ตามดอยในพม่านำมาบดให้ละเอียดผสมกับน้ำมันมะเยาและน้ำมันยาง ซึ่งวัสดุที่ทาด้วยหางแล้วจะต้องผึ่งลมไว้ถึงสิบกว่าวันกว่าจะแห้ง หางแม้จะเป็นสีแดง แต่ก็พบว่ามีความแตกต่างกัน เช่น สีน้ำหมาก สีส้มอมเหลือง และสีน้ำตาล แต่ที่นิยมใช้คือหางเสน คือสีแดงหม่น หางเชื่อกันว่าเป็นสารที่มีอันตราย ทำให้คนขุดถึงกับเล็บหลุด ดังนั้น จึงมักใช้คนที่เป็นโรคเรื้อนไปขุดหาดินดังกล่าว เมื่อได้มาแล้วจะต้องฆ่าสารปรอทที่มีอยู่ในดินนั้น โดยการห่อดินด้วยใบตองแล้วนำไปหมกไฟเสียก่อนที่จะบดให้ละเอียด

รัก หรือยางรัก

ชาวล้านนาเรียกว่า “น้ำฮัก” ได้มาจากการเจาะต้นรัก ต้นรักที่จะทำการเจาะกรีดเอายางมามีหลายชนิดด้วยกัน แต่ที่นิยมเจาะเอายางมากที่สุดคือ “ไม้รักใหญ่ หรือฮักหลวง”

รักใหญ่ หรือ ฮักหลวง (Melanorrhoea usitate) ชอบขึ้นและเจริญงอกงามดีในป่าโปร่งแล้ง ซึ่งมีดินเป็นลูกรังหรือดินปนทรายที่มีการระบายน้ำดี

รักหมู หรือรักน้ำ มีใบใหญ่เรียบ ลำต้นตรงเปลือกของลำต้นแข็ง ชอบขึ้นอยู่ตามริมห้วยที่มีน้ำขังอยู่ ยางรักชนิดนี้ไม่ค่อยนิยม เพราะยางรักคุณภาพต่ำกว่ารักใหญ่ ได้ปริมาณน้อย แห้งช้า

รักขี้หมู มีใบปลายบนของใบใหญ่ มนเรียวเข้าหาก้านของใบ เป็นใบแบบเรียบ ลำต้นเตี้ยเป็นพุ่ม มีจำนวนน้อย มีพิษอันตรายต่อผู้ที่แพ้ยางรัก จึงไม่นิยมกรีดเอายาง

การกรีดยางรัก จะทำได้ใน ๓ ระยะ (กรเพชร เพชรรุ่ง, ๒๕๓๙ : ๒๙) คือ

ช่วงแรก ช่วงเข้าฤดูฝน ปลายเดือนพฤษภาคม ซึ่งจะได้น้ำยางคุณภาพต่ำเพราะจะมีน้ำฝนและเศษไม้ปะปน โดยจะเรียกน้ำรักที่ได้นี้ว่า “ฮักแซว”

ช่วงที่สอง เป็นช่วงฤดูหนาวราวเดือนพฤศจิกายน–มกราคม จะได้น้ำยางรักคุณภาพดีมาก เพราะข้นเหนียวและสะอาด เรียกว่า “ฮักนาย”[๑]

ช่วงที่สาม เป็นช่วงปลายฤดูร้อน จะได้น้ำยางที่มีคุณภาพต่ำ เพราะน้ำยางมีปริมาณน้อย ไหลช้าจนแห้งติดกับรอบเจาะ ทำให้ต้องขูดออก ผิวและเปลือกไม้จึงมักหลุดติดปะปนอยู่ในน้ำยางรัก เรียกว่า “ฮักเฮื้อ”

การนำยางรักจากต้นรักมาใช้ ทำโดยการกรีดหรือสับด้วยมีดที่ลำต้นรักให้เป็นรอยยาว ๆ ยางรักจะไหลออกมาตามรอยกรีดหรือสับนั้น นำภาชนะเข้ารองรับน้ำยางรัก เก็บรวบรวมไว้ใช้งานตามขนาดที่ต้องการ ยางรักนี้บางแห่งเรียกว่า “น้ำเกลี้ยง” หรือ “รักน้ำเกลี้ยง” ก็มีรักหรือยางรักแต่ละชนิดที่ช่างรักใช้ประกอบงานเครื่องรัก มีคุณลักษณะดังนี้ (การท่าอากาศยานแห่งประเทศไทย : ๙๘)

๑) รักดิบ คือยางรักสดที่ได้จากการกรีดหรือสับจากต้นรัก ลักษณะเป็นของเหลวสีขาว เมื่อทิ้งไว้สักระยะหนึ่งจะเปลี่ยนเป็นสีน้ำตาล และจะกลาย

---

[๑] ภาคกลางเรียกว่า รักเหมย.

เป็นสีน้ำตาลไหม้ รักดิบนี้จะต้องผ่านการกรองให้ปราศจากสิ่งสกปรกปะปน และจะต้องได้รับการขับน้ำที่เจืออยู่ตามธรรมชาติในยางให้ระเหยออกตามสมควรเสียก่อน จึงจะนำไปใช้ประกอบงานเครื่องรัก

๒) รักน้ำเกลี้ยง คือรักดิบที่ผ่านการกรองและได้รับการขับน้ำเรียบร้อยแล้ว เป็นน้ำยางรักบริสุทธิ์ จึงเรียกว่า “รักน้ำเกลี้ยง” เป็นวัสดุพื้นฐานในการประกอบงานเครื่องรักชนิดต่าง ๆ เช่น ผสมสมุก ถมพื้น ทาผิว

๓) รักสมุก คือรักน้ำเกลี้ยงผสมสมุก มีลักษณะเป็นของเหลวค่อนข้างข้น ใช้สำหรับอุดแนวทางลงพื้น และถมพื้น

๔) รักเกลี่ย คือรักน้ำเกลี้ยงผสมกับสมุกถ่านใบตองแห้งป่น บางทีเรียกว่า “สมุกดิบ” ใช้เฉพาะงานอุดรู ยาร่อง ยาแนวบนพื้นก่อนทารักสำหรับปิดทองคำเปลว

๕) รักเช็ด คือรักน้ำเกลี้ยง นำมาเคี่ยวบนไฟอ่อน ๆ เพื่อไล่น้ำให้ระเหยออกมากที่สุด จนได้เนื้อรักข้นและเหนียวจัด สำหรับใช้แตะ ทา หรือเช็ดลงบนพื้นแต่บาง ๆ เพื่อปิดทองคำเปลวหรือชักเงาผิวหน้างานเครื่องรัก

๖) รักใส คือรักน้ำเกลี้ยงที่ผ่านกรรมวิธีสกัดให้สีอ่อนจางและเนื้อโปร่งใสกว่ารักน้ำเกลี้ยง สำหรับใช้ผสมสีต่าง ๆ ให้เป็นรักสี

รักแต่ละชนิดล้วนมีที่มาจากรักดิบด้วยกันทั้งสิ้น รักแต่ละชนิดจะมีคุณภาพมากหรือน้อยก็ตามเมื่อนำมาประกอบงานเครื่องรักแล้วจะได้งานที่ดีมีความคงทนถาวรเพียงใด ขึ้นอยู่กับคุณสมบัติพื้นฐานของรักดิบที่ช่างรักรู้จักเลือกรักดิบที่มีคุณภาพดีมาใช้

ลักษณะหรือคุณสมบัติพิเศษอีกอย่างหนึ่งของยางรักคือ สามารถคงลักษณะของเหลวไว้ได้เป็นเวลานาน หากเก็บรักษาไว้ในภาชนะที่ปิดมิดชิดโดยไม่ให้ถูกอากาศและความร้อนจากแสงแดด ยางรักจะมีองค์ประกอบและคุณสมบัติแตกต่างกันไปตามลักษณะของพันธุ์ แหล่งกำเนิด และสิ่งแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ แต่ละพันธุ์มีคุณสมบัติต่างกัน ดังนี้ (ศูนย์การศึกษานอกโรงเรียนภาคเหนือ, ม.ป.ท. : ๓๒)

- รักจีน มีลักษณะคล้ายน้ำนมสีขาวออกเทา เมื่อทิ้งไว้จะเป็นสีน้ำตาล ได้จากต้นรักทางตอนกลางของประเทศ
- รักญี่ปุ่น มีลักษณะคล้ายกับรักจีน แต่จะมีสีที่เข้มกว่า เมื่อทิ้งไว้นาน ๆ ได้จากต้นรักทางตอนเหนือของกรุงโตเกียว ประเทศญี่ปุ่น
- รักพม่า มีลักษณะเป็นยางข้นสีเทา เมื่อถูกอากาศนาน ๆ สีจะกลายเป็นสีน้ำตาลและดำสนิทในที่สุด
- รักเวียดนาม มีลักษณะคล้ายกับรักไทย และรักพม่า แต่เมื่อนำมาทำเครื่องเขินจะได้ผิวที่เปราะบาง ไม่แข็งแรงทนทานเหมือนรักพันธุ์อื่น ๆ

วัตถุประสงค์หลักของการทารัก จำแนกออกได้ ดังนี้

๑) เพื่อรักษาลวดลายพื้นไม้หรือพื้นวัสดุที่ต้องการทาเอาไว้ให้คงรูปและสีในลักษณะเดิม

๒) เพื่อรักษาพื้นหรือร่องรอยเดิมไว้

๓) เพื่อทำให้ผิวราบเรียบเป็นเงามัน

๔) เพื่อการตกแต่งประดับพื้นด้วยวัตถุอย่างอื่น

ยางรักมีคุณสมบัติที่ไม่มีสารใดเทียบได้แม้แต่สีน้ำมันที่มีลักษณะใกล้เคียงกันมากก็ตาม ยางรักสามารถทาเคลือบทาทับกับโครงที่ทำมาจากวัสดุต่าง ๆ ได้เกือบไม่มีข้อจำกัด ตั้งแต่ไม้ ไม้ไผ่ หวาย กระเบื้องดินเผา แก้ว โลหะ ผ้า กระดาษ พลาสติก ฯลฯ ซึ่งต่างมีคุณสมบัติแตกต่างกันไป

ข้อสังเกตบางประการในเรื่องน้ำรักและกรรมวิธีที่ใช้ในการผลิตเครื่องเขินเพื่อที่จะให้การผลิตเครื่องเขินได้ผลอย่างสมบูรณ์ มีข้อควรศึกษาเกี่ยวกับน้ำรักและกรรมวิธีผสมน้ำรัก เพื่อใช้ในการทำเครื่องเขิน ดังต่อไปนี้

รักแบบต่าง ๆ

- รักสด หมายถึง รักที่สะอาดบริสุทธิ์ กรีดออกมาจากลำต้นโดยไม่ผ่านกรรมวิธีใด ๆ

- รักดิบ หมายถึง รักที่นำออกมาจากปี๊บหรือถุงที่บรรจุ แล้วกรองให้ละเอียดโดยไม่ผ่านกรรมวิธีผสมอย่างอื่น ปกติสีน้ำตาล ใช้เป็นรักทารองพื้นหรือนำไปผสมทำรักอื่น ๆ
- รักใส เป็นการนำเอารักไทยมาใช้ทำรักใสตามแบบญี่ปุ่น รักใสใช้สำหรับทาเครื่องเขินที่เราต้องการจะให้เห็นลวดลายของไม้ที่ประกอบโครงน้ำ หรือทาเกล็ดที่โรยไว้หรือลวดลายอื่น ๆ และที่สำคัญคือการนำเอามาผสมสีสำหรับทำรักสี
- รักเชื้อ เป็นรักที่นำไปผสมกับรักดิบเพื่อทำเป็นรักดำหรือรักเงาและรักกลาง
- รักดำรักเงา เป็นวิธีนำเอารักไทยมาทำแบบญี่ปุ่นเช่นเดียวกัน ใช้โดยนำไปกรองเสียก่อนและใช้ทาเครื่องเขินชิ้นสุดท้าย
- รักกลาง เป็นรักที่ใช้ทารองพื้นเครื่องเขิน ใช้โดยนำไปกรองเสียก่อนด้วยผ้าขาวบาง หรือกระดาษสาอย่างดี ใช้ทารองพื้นเครื่องเขิน

วิธีกวนรัก

เป็นวิธีการแยกน้ำ หรือลดจำนวนของน้ำออกจากยางรัก เพื่อไม่ให้รักนั้นมีน้ำหนักมากเกินไป แต่ไม่ใช่จะแยกออกเสียจนหมด เพราะจะทำให้ยางรักนั้นข้นและเหนียวจนเกินไป อาจจะทำให้แห้งช้าลงไปอีก น้ำในยางรักเป็นส่วนหนึ่งที่ช่วยทำให้ยางรักเกิดปฏิกิริยาเร็วขึ้น แต่ถ้าน้ำรักมากไปจะทำให้ยางรักใส คุณภาพไม่ดีในการนำไปทาเครื่องเขิน จึงต้องไล่น้ำออกเสียบ้างให้เหลือน้ำในอัตราส่วนที่เหมาะสม

วิธีการกรองรัก

เริ่มต้นจากเอาตะแกรงกรองกากออกก่อน จากนั้นใช้ผ้าขึง ๔ มุม แล้วเทยางรักลงใส่บรรจุ หากมีกากที่เหลือจากการกรอกรักสามารถนำกลับมาใช้ได้อีกโดยการผสมน้ำมันก๊าด ช่วงเวลาที่กรองยางรักต้องโดนแดดจะทำให้ยางรักไหลได้ดี หลีกเลี่ยงการกรองขณะฝนตก วิธีการดูรักว่าเป็นของแท้หรือไม่

ขึ้นอยู่กับความชำนาญของผู้ซื้อ โดยรักหัวจะมีกาก รักกลางยางรักจะใส รักหางจะมีสีแดงหรือส้ม รักของแท้ผู้ซื้อจะต้องขยี้ หากมีลักษณะเหนียว มัน หนืด และมีกลิ่นของรักแสดงว่าเป็นของแท้ ซึ่งยางรักปลอมจะมีขี้กากผสมอยู่เยอะ โดยส่วนใหญ่แล้วจะซื้อยางรักจากเจ้าประจำ นางประเทืองกล่าวอีกว่ายางรักมีขายอยู่ทั่วไปอย่างเช่นในกรุงเทพฯ แหล่งขายจะอยู่บริเวณเสาชิงช้า ซึ่งเป็นยางรักจากประเทศจีน คุณภาพก็จะด้อยกว่ารักใหญ่ที่ซื้อมาจากในเขตภาคเหนือ (เชียงใหม่ และแม่ฮ่องสอน) และจากประเทศพม่า โดยช่างรักตามจังหวัดต่าง ๆ ก็จะมาซื้อรักที่บ้านป้าประเทือง สมศักดิ์[๒] จนเป็นลูกค้าประจำ

๒.๒ ลวดลายและเทคนิคเครื่องเขินเชียงใหม่

งานตกแต่งลวดลายงานเครื่องเขินบนโครงดำ และโครงสี มีเทคนิคและวัสดุมาก วัสดุที่ใช้ในการตกแต่งลวดลายบนงานเครื่องเขินในอดีตจะใช้วัสดุตกแต่งไม่มากนัก เพียงเพื่อให้เกิดลวดลายด้วยสีสันตามธรรมชาติเพียงเล็กน้อย เช่น ลวดลายที่เกิดจากการขูดขีด ในเนื้อรักแล้วใช้ฝุ่นสี ๒–๓ สี ฝังเข้าไปในร่องเล็ก ๆ ของเส้น ซึ่งดูแล้วไม่เกิดผลของการใช้สีที่ชัดเจนหรือการใช้เปลือกหอยมุกมาตัดให้เกิดรูปร่างลวดลายแล้วฝังไว้กับพื้นทั้งหมด ผลที่ได้ไม่โดดเด่น เช่นเดียวกับการใช้เปลือกไข่ หรือแม้แต่ทองคำเปลวที่เกิดจากกระบวนการเขียนลายรดน้ำ วัสดุเหล่านี้ได้ถูกใช้มานาน

๑) เทคนิคลายขูดขีดฝังสี มักนิยมใช้กับลวดลายไทยประยุกต์ ประกอบด้วย ลวดลายดอกไม้ ใบไม้ และสัตว์ ช่างเขียนที่ใช้เทคนิคนี้จะต้องมีความชำนาญอย่างสูงในเรื่องลายเส้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งช่างเขียนชาวพม่าจะนิยมทำลายขูดบนผิวของผลิตภัณฑ์เครื่องเขินได้สวยงามเป็นที่นิยมของคนทั่วไป วัสดุที่สำคัญคือ ฝุ่นสี ดินสี ฯลฯ

---

[๒] เจ้าของกิจการประเทืองเครื่องเขิน ชุมชนบ้านนันทาราม ตำบลหายยา อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่.

๒) เทคนิครักลายทอง ส่วนใหญ่มีความสวยงาม เหมาะสมกับลวดลายที่ได้อิทธิพลมาจากลายไทยโดยเฉพาะ ช่างเขียนจะต้องมีฝีมือสูงและมีความเข้าใจในโครงสร้างของตัวลาย การวางจังหวะของช่องไฟให้เหมาะสมกับผลิตภัณฑ์นั้น รักลายทองที่มีลวดลายและมีฝีมือประณีต ให้ความสวยงามและดูสูงค่าให้ความแวววาวเปล่งปลั่งบนผิวสีดำของผลิตภัณฑ์เครื่องเขินดูมีราคามากกว่าเครื่องเขินประเภทอื่น ๆ โดยเฉพาะชาวต่างชาตินิยมกันมาก วัสดุสำคัญที่ใช้ ได้แก่ ทองคำเปลว ๑๐๐% น้ำยาหรดาล

๓) เทคนิครักสี ทำให้เครื่องเขินมีสีสันแปลกตา แตกต่างกันไป เช่นรักสีแดง สีเขียว สีน้ำตาล สีครีม ฯลฯ ซึ่งใช้ออกไซด์ของโลหะเป็นวัสดุสำคัญในการทำให้เกิดสี

๔) เทคนิคเครื่องเขินประดับมุก มีกระบวนการผลิตที่ละเอียดประณีต โดยเฉพาะอย่างยิ่งการใช้หอยมุกมาตัดฉลุให้ได้ลวดลายประกอบกันเป็นภาพ เป็นลายบนโครงไม้แล้วถมด้วยสมุก รักพื้น รักเงา แล้วขัดให้หน้ารักเสมอกับผิวมุก ส่วนใหญ่ใช้วิธีการนี้กับงานเครื่องเรือน เช่น โต๊ะ ตู้ เก้าอี้ คันฉ่อง หรือเครื่องใช้ เช่น กล่อง หีบ ฝักมีด ฯลฯ ความดำของรักจะตัดกับความขาววาวปนสีรุ้งของมุกดูสวยงามและมีคุณค่ายิ่ง

๕) เทคนิคลายเส้นนูนปิดทองและฝังกระจก ส่วนใหญ่พบในงานเครื่องเขินโบราณ ประเภทเครื่องใช้ชั้นสูง เป็นเครื่องแสดงเกียรติยศเจ้านาย เจ้าเมือง พระสงฆ์องค์เจ้า ดังนั้นรูปแบบและช่างฝีมือตลอดจนคุณค่าของวัสดุ จึงเป็นสิ่งที่ดีงามถูกนำมาใช้ เช่น งานขันดอก ขันข้าว พาน ฯลฯ ซึ่งจะรวมเอาความประณีตวิจิตรของการขดลายเส้นประกอบงานปั้นแปะ ลายดอก ลายเถา ลายก้านขด ลายก้ามปู ประกอบภาพปั้นสัตว์แล้วปิดทองกระจกสีตามดอกดวงก่อให้เกิดสีสัน แวววาวขับตัดกับสีทองและสีดำ รักแดง วัสดุสำคัญได้แก่ กระจกสีต่าง ๆ เช่น สีฟ้า แดง คราม ม่วง เขียว เหลือง และขาว

๖) เทคนิคติดเปลือกไข่ โดยการนำเอาวัสดุเหลือทิ้งมาประดับ แปะติดเป็นลวดลายและรูปร่างที่สวยงาม เช่น ลายสมัยใหม่ ภาพสัตว์ ดอกไม้ ฯลฯ

เน้นความงามแปลกตาของลายแตกเปลือกไข่ ช่างจะให้สีธรรมชาติของเปลือกไข่ไก่เปลือกไข่เป็ด หรือไข่นกกระทา เป็นตัวแบ่งขอบเขตรูปร่างของลายและภาพได้อย่างเหมาะเจาะสวยงาม หากให้ความประณีตในระดับที่สูงขึ้นจะได้งานใกล้เคียงกับภาพ ๓ มิติที่ให้บรรยากาศน่าดูไปอีกแบบอย่างหนึ่ง

๒.๓ ผลิตภัณฑ์เครื่องเขินเชียงใหม่

จากการสำรวจและศึกษาเครื่องเขินล้านนา แบ่งกลุ่มเครื่องเขินที่พบในเขตจังหวัดเชียงใหม่ตามลักษณะ รูปทรง และเทคนิคประดับตกแต่งได้ ๓ กลุ่ม ดังนี้ (สุรพล ดำริห์กุล, ๒๕๓๙ : ๒๖๖)

๑) เครื่องเขินแบบพื้นบ้าน จะมีลักษณะเป็นงานเครื่องสานที่ทาด้วยยางรักไม่กี่ครั้ง และตกแต่งอย่างง่าย ๆ สำหรับเป็นของใช้ในชีวิตประจำวัน ส่วนมากจะเป็นเครื่องใช้ที่เป็นเครื่องสานและลงรักสีดำ

๒) เครื่องเขินเชียงใหม่ หรือเครื่องเขินนันทาราม จะมีโครงสร้างเป็นโครงสานลายขัดด้วยเส้นตอกไม้ไผ่ สานขัดกับตอกเส้นบางแบนเป็นรูปแฉกรัศมีจากก้นของภาชนะจนได้รูปทรงตามต้องการ ทารักสมุกแล้วขัด จะได้ภาชนะที่เรียบ เกลี้ยงและมีความเบา นิยมตกแต่งด้วยการขูดลาย

๓) เครื่องเขินแบบสันป่าตองหรือแบบพื้นเมือง ส่วนใหญ่มีโครงสานเป็นลายขัดหรือขดให้เกิดรูปทรงแบบต่าง ๆ ตามต้องการ มีการดามและรัดขอบเป็นชั้น ๆ ถมพื้นที่ให้เรียบแล้วเขียนลวดลายด้วยชาดสีแดง บางที่แต่ะด้วยทองคำเปลวเพื่อเน้นลวดลายให้เด่นชัดขึ้น

ที่มาของรูปทรงเครื่องเขินเชียงใหม่ ดังนี้ (ศูนย์การศึกษานอกโรงเรียนภาคเหนือ, ม.ป.ป. : ๒๑๓)

รูปทรงธรรมชาติ ได้แก่

- รูปทรงจากพืชพรรณไม้ให้ความรู้สึกอ่อนโยน สดชื่น โดยทำเป็นกิ่งก้าน ใบไม้ เถาวัลย์ ผลไม้

- รูปทรงจากสัตว์ หลากหลายตามอากัปกริยา เช่น สัตว์ปีก เช่น นก เป็ด ไก่ ห่าน หงส์ เป็นต้น มักออกแบบเป็นตลับใส่ของสำหรับใช้เป็นที่ระลึก สัตว์สี่เท้า เช่น กระต่าย เต่า ช้าง ม้า แมว ถูกนำมาใช้ในการออกแบบ เช่น โต๊ะ เก้าอี้ เป็นต้น รูปทรงของแมลง เช่น ผีเสื้อ แมลงเต่าทอง

รูปทรงเรขาคณิต ได้แก่

- รูปทรงกระบอก มักถูกนำมาออกแบบเป็นโถ ขันน้ำ ตลับ เป็นต้น
- รูปทรงกลม มักถูกนำมาออกแบบเป็นถ้วย จาน ถาด แจกัน โล่ รวมทั้งเครื่องประดับเช่นกำไล ต่างหู เป็นต้น
- รูปทรงรี มักถูกนำมาออกแบบเป็นโต๊ะ ถาด ตลับปลอกผ้าเช็ดมือ เป็นต้น
- รูปทรงสามเหลี่ยม มักถูกนำมาออกแบบเป็นกล่องตลับ เครื่องประดับเล็ก ๆ น้อย ๆ เป็นต้น
- รูปทรงสี่เหลี่ยม มักถูกนำมาออกแบบเป็นโต๊ะ เตียง เก้าอี้ ตั่ง ฉากไม้ กล่อง ตลับ เป็นต้น
- รูปทรงหกเหลี่ยม มักถูกนำมาออกแบบเป็นกล่อง ถาด ตลับ เป็นต้น
- รูปทรงแปดเหลี่ยม มักถูกนำมาออกแบบเป็นโต๊ะ ถาด กล่อง ตลับ จานรองแก้ว เป็นต้น

รูปทรงประดิษฐ์ เป็นรูปทรงที่เกิดจากจินตนาการของนักออกแบบ โดยดัดแปลงมาจากสิ่งที่อยู่ใกล้ตัว รูปทรงของลายไทย เช่น รูปทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ มาจากดอกบัว รูปทรงจากที่พักอาศัย รูปทรงเครื่องเรือน ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากสิ่งแวดล้อม และถูกประดิษฐ์มาเช่นเดียวกัน

รูปทรงอิสระ เป็นลักษณะของรูปทรงที่ถูกสร้างสรรค์ขึ้นมา มีลักษณะที่เปลี่ยนแปลงไปตามจินตนาการของผู้ออกแบบ อาจมีความคล้ายคลึงกับธรรมชาติเดิมของวัตถุนั้น ๆ เช่น คลื่นน้ำ หยดน้ำ ก้อนกรวด เป็นต้น

รูปทรงประเภทต่าง ๆ ที่กล่าวมาทั้งหมดเป็นการจัดหมวดหมู่ของรูปทรงอย่างกว้าง ๆ ล้วนแล้วแต่เป็นรูปทรงที่ปรากฏอยู่ในชิ้นงานเครื่องเขินของไทยทั้งในอดีตและปัจจุบัน

นอกจากนี้ยังสามารถแบ่งประเภทของเครื่องเขินออกเป็น ๒ ประเภท คือ (มณี พยอมยงค์, ๒๕๒๘ : ๘๑)

๑) ประเภทของใช้
- ก็อก หรือโอ ได้แก่ ขันน้ำ
- ไถล หรือถาด
- ขันดอก
- แอ็บ ตลับเล็ก
- เอิบ หีบขนาดใหญ่
- อุ๊บ มีฝาครอบทรงสูงอย่างขันน้ำพานรอง
- ขันโตก หรือโตก
- ซองมูลี หรือกล่องบุหรี่
- แอ็บซุม ได้แก่ตลับซุด
- รูปสัตว์ต่าง ๆ ทำเป็นที่เขี่ยบุหรี่
- ของชำร่วย

๒) ประเภทของประดับ
- กรอบรูป
- ที่เสียบจดหมาย
- ที่รองแก้ว
- แจกัน
- ปิ่นปักผม
- กำไลแขน เป็นต้น

๓. การเปลี่ยนแปลงของเครื่องเขินเชียงใหม่

ผู้ศึกษาได้นำเอากรอบแนวคิดการศึกษาทางประวัติศาสตร์มาประยุกต์ใช้เพื่อให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงเครื่องเขินเชียงใหม่ โดยแบ่งออกเป็นยุคต่าง ๆ ๓ ยุค คือ ยุคอดีต ยุคการเปลี่ยนแปลง และยุคปัจจุบัน ดังนี้

๑) ยุคอดีต : กาลก่อน–ก่อเกิด

ช่วงก่อนปี พ.ศ.๒๕๐๐ จากหลักฐานตามความที่ปรากฏในพงศาวดารโยนกและตำนานรายวงศ์ปกรณ์เชียงใหม่ กล่าวว่าสำหรับผู้คนที่กวาดต้อนให้มาตั้งบ้านเรือนในชุมชนนันทาราม ถูกกวาดต้อนมาจากรัฐทางประเทศพม่า ซึ่งในพงศาวดารได้กล่าวไว้ว่า “ถึงพุทธศักราช ๑๑๖๐ (พ.ศ.๒๓๔๒) *ปีมะเมีย พระเจ้ากาวิละได้มอบหมายให้ เจ้าคำมูลเป็นแม่ทัพคุมไพร่พล ๓๐๐ คน ขึ้นไปตีเมืองปุ ซึ่งปกครองโดยเจ้าฟ้าคำเครื่อง*” ในการรบครั้งนี้ เจ้าฟ้าคำเครื่องต้องเสียชีวิตเพราะถูกยิงด้วยปืน จากนั้นจึงได้ยกทัพข้ามแม่น้ำคง ไปทางตะวันตกเข้าตีเอาบ้านวัวลาย บ้านท่าสะต๋อย บ้านสอยไร บ้านท่าช้าง บ้านนาทุ่งอ้อ และได้กวาดต้อนเชลยจำนวนมากกลับมายังเมืองเชียงใหม่ ซึ่งเชลยเหล่านี้ส่วนมากจะมีวิชาช่างศิลปะต่าง ๆ เกี่ยวกับการทำหัตถกรรมพื้นบ้านหลายประเภท อาทิ ช่างกระดาษ ช้างแต้ม (วาด) ช่างก๋อง (กลอง) ช่างคำ (ทอง) ช่างทำเครื่องเขิน และช่างทำเครื่องเงิน และเชลยเหล่านี้ได้ถูกกำหนดให้ปลูกสร้างที่อยู่อาศัยบริเวณทั้งในเมืองและรอบ ๆ เมืองเชียงใหม่ ซึ่งหมู่บ้านที่เชลยเหล่านี้ตั้งถิ่นฐานอยู่นั้นยังคงมีการเรียกชื่อหมู่บ้านตามแหล่งที่มาเดิมในอดีต เช่นเชลยจากบ้านนันทารามได้ถูกกำหนดให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของประตูเชียงใหม่ อยู่บริเวณโดยรอบวัดนันทาราม ซึ่งเป็นวัดเก่าแก่ที่เป็นพระอารามหลวง และได้ตั้งชื่อหมู่บ้านของตนเองว่า “บ้านเขิน” และเชลยบ้านเขินได้นำความรู้ความชำนาญทางการทำเครื่องเขินมาใช้เป็นวิชาชีพ และนำมาเป็นวัสดุใช้สอยประจำวัน เช่น ขันน้ำ ขันโตก การทำเครื่องเขินจึงถือได้ว่าเป็นมรดกทางภูมิปัญญา ซึ่งถ่ายทอดมา ๓ ช่วงอายุคนจนถึงปัจจุบัน (พระยาประชากิจกรจักร, ๒๕๕๗, น : ๔๒๘–๔๔๐)

๒) ยุคเปลี่ยนแปลง : รุ่งเรือง–เฟื่องฟู

ช่วงปี พ.ศ.๒๕๐๐–๒๕๒๐ ชุมชนบ้านนันทารามมีชื่อเสียงในการผลิตเครื่องเขินมาอย่างยาวนาน ในอดีตทุกครัวเรือนในชุมชนบ้านนันทารามจะยึดอาชีพการผลิตเครื่องเขินร่วมกับการทำการเกษตร โดยจะเป็นลักษณะของการผลิตใช้ในครัวเรือนชีวิตประจำวัน การรับจ้างและผลิตขายในบางส่วน ทั้งนี้เครื่องเขินที่ชาวบ้านนันทารามผลิตนั้นส่วนมากจะผลิตเป็นภาชนะต่าง ๆ เพื่อประโยชน์การใช้สอยและเพื่อเป็นเครื่องใช้ในพิธีกรรมทางศาสนา เช่น ขันน้ำขนาดต่าง ๆ ชุดผอบสำหรับบรรจุหมาก พลู เมี่ยง บุหรี่ ชุดพานขนาดต่าง ๆ ขันโตก เป็นต้น

ต่อมาในปี พ.ศ.๒๕๐๐ รัฐบาลได้มีนโยบายส่งเสริมการผลิตศิลปหัตถกรรมสู่ระบบการค้า มีการรณรงค์ให้ชาวบ้านผลิตเครื่องเขินออกขาย จึงทำให้เกิดการตั้งร้านค้าสำหรับขายเครื่องเขินขึ้นภายในชุมชน โดยเจ้าของร้านค้าเป็นคนในชุมชน โดยใช้วิธีการแสวงหาสินค้าเพื่อมาจำหน่ายในร้านทั้งจากการผลิตเองในครอบครัวหรือการรับซื้อเครื่องเขินจากครัวเรือนต่าง ๆ ที่ผลิตหรือการว่าจ้างในชุมชนทำการผลิต เป็นต้น เป็นจุดเริ่มต้นการเปลี่ยนแปลงจากการผลิตแบบยังชีพเพื่อการค้างานหัตถกรรมเครื่องเขินบ้านนันทารามในระยะแรก ๆ นั้นมีร้านของนางจันเป็ง วิชัยกุล เพียงผู้เดียว ต่อมาเมื่อผู้คนนิยมเครื่องเขินเพิ่มมากขึ้น และกิจกรรมการค้าเครื่องเขินสามารถสร้างรายได้ที่ดี จึงทำให้เกิดร้านจำหน่ายเครื่องเขินเพิ่มมากขึ้น ตามบริเวณบ้านนันทาราม ประมาณ ๓ ราย

หลังจาก พ.ศ.๒๕๐๐ เป็นต้นมาเครื่องเขินของบ้านนันทารามเป็นผลิตภัณฑ์ที่ได้รับความนิยมและเป็นที่ต้องการของตลาดจำนวนมาก เริ่มมีผู้คนเดินทางมายังชุมชนเพื่อหาซื้อเครื่องเขินของบ้านนันทาราม ประกอบกับ พ.ศ.๒๕๒๑ รัฐบาลได้มีนโยบายส่งเสริมการท่องเที่ยว เริ่มตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ ๒ ที่มุ่งเน้นการพัฒนาสถานที่ท่องเที่ยว เมืองเชียงใหม่เป็นเมืองหนึ่งที่ถูกส่งเสริมการท่องเที่ยว จากภาวการณ์ที่สอดคล้องกันดังกล่าว

ทำให้ผู้คนจำนวนมากทั้งที่อยู่ในจังหวัดเชียงใหม่ คนต่างจังหวัด และต่างประเทศนิยมเดินทางมาท่องเที่ยวบ้านนันทาราม เพื่อชมและซื้อหาเครื่องเขิน ก่อให้เกิดร้านค้าเครื่องเขินจำนวนมากและมีการแข่งขันทางการค้าเกิดขึ้นภายในชุมชน เช่นเดียวกับการจ้างแรงงานเพื่อการผลิต ก็ได้กระจายทั่วทั้งชุมชน ทั้งในรูปแบบของการกระจายงานออกไปให้ช่างได้ทำตามบ้านเรือนต่าง ๆ หรือการออกไปทำงานในร้านค้า ซึ่งจะเป็นการทำงานร่วมไปกับการสาธิตขั้นตอนต่าง ๆ ของการประดิษฐ์งานหัตถกรรมศิลป์ให้ลูกหลานได้เห็นจริง จึงเป็นยุทธวิธีหนึ่งในการสร้างความเชื่อมั่นให้แก่ลูกค้าต่อกรรมวิธีการผลิตหัตถกรรมเครื่องเขินบ้านนันทาราม ซึ่งเป็นกระบวนการผลิตจากฝีมือและใช้ความประณีตในทุกขั้นตอน จากชื่อเสียงของงานหัตถกรรมเครื่องเขินบ้านนันทาราม ได้นำมาสู่การเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ แก่ชุมชน กล่าวคือ เมื่อบ้านนันทารามกลายสภาพเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางหัตถศิลป์แหล่งสำคัญของเชียงใหม่ อีกทั้งมีทำเลตั้งอยู่ในเขตเมืองเชียงใหม่ และมีการพัฒนาการของระบบสาธารณูปโภคต่าง ๆ ให้เกิดความเจริญตามอย่างสังคมเมืองมากขึ้น จึงทำให้มีผู้คนบางส่วนอพยพเข้ามาอาศัยอยู่ในชุมชน ซึ่งการเพิ่มขึ้นของจำนวนผู้คนในชุมชนก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อโครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมของผู้คนในชุมชน ระหว่างผู้ที่อยู่ก่อนและผู้อพยพเข้ามาอยู่ใหม่ ภาพที่ปรากฏคือ จำนวนผู้คนและบ้านเรือนในรูปแบบต่าง ๆ ที่เบียดเสียดหนาแน่นขึ้น และบริเวณอาณาเขตด้านหน้าบ้านติดริมถนน มีเพียงต้นซาประดับปลูกเป็นแนวรั้ว จึงทำให้เพื่อนบ้านสามารถเดินทางไปมาหาสู่กันโดยไม่มีแนวรั้วมากั้นขวาง แต่ในสภาพปัจจุบันได้เปลี่ยนไป รั้วถูกสร้างขึ้นด้วยไม้ คอนกรีตและลวดเหล็ก

๓) ยุคปัจจุบัน : ดิ้นรน–ปรับตัว

ช่วงปี พ.ศ.๒๕๒๑–ปัจจุบัน ความเปลี่ยนแปลงของการผลิตเครื่องเขินและชุมชน เริ่มมากขึ้นเมื่อรัฐบาลได้มีนโยบายพัฒนาเมืองหลัก ๕ จังหวัดตามภูมิภาคต่าง ๆ เมืองเชียงใหม่ได้ถูกคัดเลือกให้เป็นจังหวัดเป้าหมายในพื้นที่ภาคเหนือ ให้ดำเนินการพัฒนาเมืองหลักในการมีบทบาทเป็นศูนย์กลางธุรกิจด้านการค้า การบริการ การท่องเที่ยวของภาคเหนือตอนบน และขยาย

บทบาทเป็นแหล่งอุตสาหกรรมมากขึ้น ในด้านการส่งเสริมการขยายตัวของภาคธุรกิจอุตสาหกรรม คณะกรรมการการส่งเสริมการลงทุนได้ประกาศให้พื้นที่เขตสันกำแพง ตามแนวถนนเชียงใหม่–บ่อสร้าง เป็นเขตพื้นที่ส่งเสริมการลงทุนตั้งแต่ปี พ.ศ.๒๕๒๑ เป็นต้นมา

จากนโยบายดังกล่าว ก่อให้เกิดผลกระทบต่อการผลิตเครื่องเขินของบ้านนันทาราม กล่าวคือ การที่พื้นที่เขตอำเภอสันกำแพงได้รับการส่งเสริมให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว และมีแหล่งท่องเที่ยวทางหัตถศิลป์ที่หมู่บ้านบ่อสร้างเป็นแหล่งสำคัญ ร่วมกับงานหัตถศิลป์ด้านอื่น ๆ เช่นเครื่องเขิน เครื่องแกะสลัก และการทอผ้าไหม ฯลฯ จึงทำให้นักท่องเที่ยวให้ความสนใจที่จะท่องเที่ยวในเขตอำเภอสันกำแพงมากขึ้น มีการใช้กลยุทธ์ต่าง ๆ เพื่อการส่งเสริมการท่องเที่ยว เช่นการจัดทำเทศกาลร่ม การโฆษณาประชาสัมพันธ์ และระบบการผูกขาดการท่องเที่ยวกับบริษัททัวร์ ประกอบกับได้มีนักลงทุนรายใหญ่ให้ความสนใจมาลงทุนตั้งโรงงานและร้านค้าขนาดใหญ่ พร้อมทั้งมีการแสวงหาช่างที่มีฝีมือด้านการทำเครื่องเขินจากแหล่งต่าง ๆ รวมทั้งช่างจากหมู่บ้านนันทาราม ทั้งนี้แม้ว่าจะมีความต้องการช่างฝีมือในชุมชนนันทารามและมีการจ้างงานอยู่สม่ำเสมอก็ตาม หากแต่ก็มีวิธีการโดยให้ค่าตอบแทนที่สูงกว่า หรือการบริการรถรับส่งระหว่างโรงงานกับชุมชน เป็นการดึงดูดให้ช่างฝีมือจากชุมชนนันทารามตัดสินใจเลือกไปทำเครื่องเขินตามโรงงานในอำเภอสันกำแพง นอกจากนั้น ระบบการผูกขาดการท่องเที่ยวกับบริษัททัวร์ ทำให้นักท่องเที่ยวส่วนมากเดินทางมาท่องเที่ยวกับบริษัททัวร์ไม่ได้มาแวะเยี่ยมชมงานหัตถกรรมเครื่องเขินในชุมชนนันทารามเช่นที่ผ่านมา ปัจจุบันการทำเครื่องเขินในชุมชนนันทาราม เหลืออยู่เพียง ๑ ราย การประกอบอาชีพ ก็ทำกันไปตามความสามารถที่ยังพอจะทำกันต่อไปได้ โดยเครื่องเขินที่ผลิตส่วนใหญ่ก็ยังคงอนุรักษ์กระบวนการผลิตเหมือนเช่นในอดีต

แหล่งผลิตเครื่องเขินเชียงใหม่นอกจากชุมชนนันทารามแล้ว ยังมีแหล่งผลิตในที่อื่นอีก ได้แก่ชุมชนศรีปันครัว ชุมชนดอนจั่น อำเภอเมือง ซึ่งเป็นชาวไทเขินที่อพยพมาตั้งรกรากในบริเวณดังกล่าว โดยยังมีการทำการผลิต

เครื่องเขินแบบดั้งเดิมคือทาด้วยสีดำและสีแดง ผลิตภัณฑ์ที่ผลิตส่วนใหญ่จะเป็นของใช้ในครัวเรือนและเครื่องใช้ตกแต่งบ้านเรือน ชุมชนบ้านถวายอำเภอหางดง ผลิตเครื่องเขินเดินแบบเดินลายเส้นตกแต่งด้วยกระจก เรียกว่า “เขินกำมะลอ” ส่วนเครื่องเขินแบบพื้นบ้านหรือสันป่าตองปัจจุบันไม่ปรากฏการผลิตเพื่อการจำหน่ายแล้ว

ตารางที่ ๑ ภาพรวมการเปลี่ยนแปลงเครื่องเขินเชียงใหม่

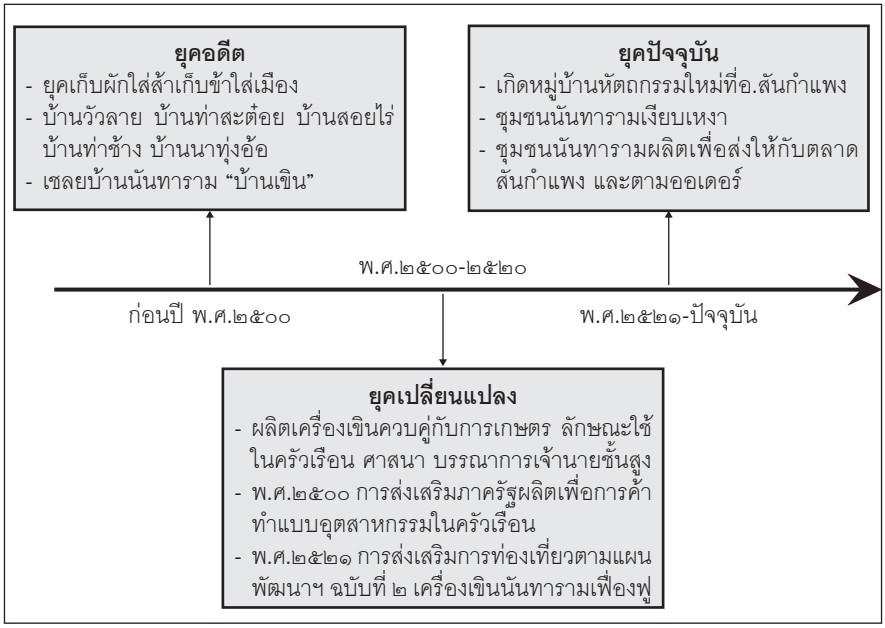

ตารางที่ ๒ ภาพรวมการผลิตเครื่องเขินเชียงใหม่

กระบวนการผลิตเครื่องเขิน	รูปแบบเครื่องเขิน			
	นันทาราม	**นันทาราม**	**นันทาราม**	**นันทาราม**
วัสดุที่ใช้การผลิต	- โครงไม้กลึง	เหมือนนันทาราม	- โครงไม้ไผ่สาน	- โครงไม้กลึง
ลวดลายและเทคนิค	- ลงรักปิดทอง - ลายขุด - ลายเขียน - เพ้นท์สี	เหมือนนันทาราม เหมือนนันทาราม	- แบบประยุกต์ - แบบโบราณ - วาดลวดลายสันป่าตอง	- เดินลายเส้นตกแต่งด้วยกระจก
ผลิตภัณฑ์ที่ได้	- เครื่องใช้ในบ้าน - เครื่องประดับ - ของที่ระลึก		- เครื่องประดับบ้าน	- เครื่องประดับบ้าน - พาน/ขันโตก/ถาด

ผลิตภัณฑ์เครื่องเขินเชียงใหม่ในอดีตที่มีความเรียบง่าย ทนทาน เน้นการใช้งานมากกว่าความสวยงาม

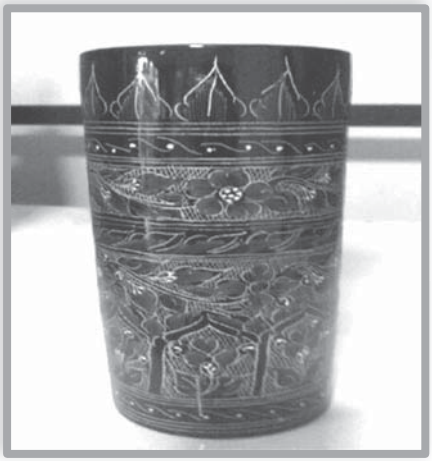

ผลิตภัณฑ์เครื่องเขินเชียงใหม่ในปัจจุบันที่คุ้นตา

๔. การอนุรักษ์สืบทอดเครื่องเขินเชียงใหม่

ปัจจุบันได้มีหลายหน่วยงานทั้งจากชุมชน รัฐและเอกชนร่วมกันเพื่อที่จะอนุรักษ์สืบทอดความรู้เครื่องเขินให้สามารถดำรงสืบไป กระบวนการอนุรักษ์นอกจากหาความรู้จากผู้ที่ทำเครื่องเขินโดยตรงแล้ว ยังสามารถหาความรู้การผลิตเครื่องเขินได้จากศูนย์ส่งเสริมอุตสาหกรรมภาคที่ ๑ เพราะที่ศูนย์ฯ เปิดอบรมการทำเครื่องเขินให้แก่ผู้สนใจไม่ว่าจะเป็นผู้ที่ต้องการทำเป็นอาชีพหรือเรียนรู้ถ้าต้องการศึกษาความรู้ในเรื่องใดที่เกี่ยวกับการผลิตเครื่องเขินสามารถเข้ารับการอบรมได้ตามกิจกรรมของศูนย์ฯ

ด้านชุมชนนันทาราม ได้มีการจัดตั้งกลุ่มผู้ผลิตเครื่องเขินบ้านนันทาราม ก็มีความยินดีให้ความรู้แก่นักเรียนหรือบุคคลภายนอกที่สนใจการผลิตเครื่องเขิน เช่นการเป็นวิทยากรให้กับโรงเรียน หน่วยงานต่าง ๆ ซึ่งทางกลุ่มฯก็มีความยินดีเผยแพร่ความรู้เพื่อให้การผลิตเครื่องเขินเชียงใหม่เป็นที่รู้จักแก่คนทั่วไป รวมทั้งเด็กรุ่นใหม่ด้วย และเมื่อปี พ.ศ.๒๕๔๕ ชุมชนนันทารามได้ร่วมมือร่วมใจกันตั้งเป็นกลุ่ม “คัวฮัก คัวหาง” โดยได้รับความช่วยเหลือจากส่วนราชการหลาย ๆ

หน่วยงาน จัดตั้งสถานที่สอนการผลิตเครื่องเขินให้กับบุคคลทั่วไปที่สนใจการผลิตเครื่องเขิน แสดงให้เห็นถึงความเข้มแข็งและความตั้งใจจริงของชุมชนในการสืบทอดและมีการพัฒนาต่อจากรุ่นอดีตจนถึงรุ่นลูกรุ่นหลานสืบไป

โดยประวัติและความเป็นมาของ "กลุ่มคัวฮักคัวหาง" ก่อตั้งขึ้นโดยนางประเทือง สมศักดิ์[๓] เจ้าของกิจการประเทืองเครื่องเขิน มีความคิดเห็นว่าเครื่องเขินซึ่งเป็นศิลปหัตถกรรมของชาวบ้านเขินนันทารามมาตั้งแต่บรรพบุรุษกำลังจะตกไปอยู่ที่อื่น จึงได้รวบรวมสมาชิกในชุมชนทั้งหมด ๒๘ คน จัดตั้งกลุ่มเพื่อสนองนโยบายหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ (OTOP) ของรัฐบาล โดยจัดสถานที่ก่อตั้งกลุ่มที่วัดนันทาราม ตำบลหายยา อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ เพื่อเป็นแหล่งเรียนรู้ ส่งเสริมอาชีพ พัฒนารายได้และเพื่อสืบทอดเจตนารมณ์ของบรรพบุรุษสู่คนรุ่นปัจจุบันและอนาคต

วัตถุประสงค์การก่อตั้งกลุ่ม

เพื่อรักษา อนุรักษ์การผลิตเครื่องเขินให้คงอยู่สืบทอดแก่คนรุ่นหลังได้ และเพื่อให้สมาชิกในกลุ่มสามารถผลิตเครื่องเขินให้มีคุณภาพ และจำหน่ายเพื่อนำเงินมาเลี้ยงครอบครัว

วิธีดำเนินการ

สมาชิกในกลุ่มรวมกันคัดเลือกคณะกรรมการบริหารกลุ่ม โดยแต่งตั้งให้นางประเทือง สมศักดิ์ เป็นประธานกลุ่ม และวัดนันทารามเป็นสถานที่ทำการกลุ่ม สมาชิกในกลุ่มต่างผลิตเครื่องเขินและนำมาจำหน่ายยัง ณ ที่ทำการกลุ่มหรือสถานที่ หน่วยงานที่รัฐบาลมีหนังสือแจ้งให้เข้าแสดงสินค้าในวาระต่าง ๆ

---

[๓] นางประเทือง สมศักดิ์ เป็นน้องสาวของนางจันทร์เป็ง วิชัยกุล ผู้ซึ่งมีอาชีพทำเครื่องเขินสืบทอดมาตั้งแต่สมัยปู่ย่าที่อพยพย้ายถิ่นฐานมาจากเมืองเชียงตุง ประเทศพม่า โดยมาตั้งบ้านเรือนและประกอบอาชีพทำเครื่องเขินรวมกันเป็นหมู่ โดยใช้เครื่องหมายการค้าว่า "เครื่องเขินวิชัยกุล".

ผลที่ได้รับ

ผลิตภัณฑ์และวิธีการผลิตเครื่องเขินยังคงอยู่และสืบสานให้คนรุ่นหลังได้รู้จัก และสามารถเรียนรู้สืบต่อไปได้ สมาชิกในกลุ่มมีรายได้เลี้ยงตัวเองและครอบครัว

หน่วยงานสนับสนุน

๑. ศูนย์ส่งเสริมอุตสาหกรรมภาคที่ ๑
๒. เทศบาลนครเชียงใหม่
๓. กรมพาณิชย์จังหวัดเชียงใหม่
๔. พัฒนาชุมชนอำเภอเมืองเชียงใหม่
๕. พัฒนาชุมชนจังหวัดเชียงใหม่

โดยจัดทำแผ่นพับเอกสารประชาสัมพันธ์ และเป็นแหล่งเรียนรู้แก่เยาวชนและประชาชนทั่วไปนอกจากนั้น ชุมชนบ้านนันทารามยังได้ร่วมมือกันจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ชุมชนขึ้น โดยใช้ชื่อว่าพิพิธภัณฑ์เครื่องเขินนันทาราม ซึ่งจัดแสดงขั้นตอนกระบวนการทำเครื่องเขินนันทาราม ผลิตภัณฑ์เครื่องเขินทั้งสมัยโบราณและสมัยปัจจุบัน พิพิธภัณฑ์เครื่องเขินนันทาราม เปิดทุกวัน ตั้งแต่เวลา ๐๙.๐๐–๑๖.๐๐ น.

ผลิตภัณฑ์เครื่องเขินเชียงใหม่ในอดีต ที่มีความเรียบง่าย ทนทาน เน้นการใช้งาน มากกว่าความสวยงาม

⊙ บทสรุป

เครื่องเขินเชียงใหม่ได้ผ่านประวัติศาสตร์ความเป็นมาอย่างยาวนาน ปัจจัยที่ส่งผลให้เครื่องเขินเชียงใหม่สามารถดำรงอยู่ได้คือกระบวนการปรับตัวให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม สิ่งที่ต้องอนุรักษ์คือการรักษารูปแบบทั้งกระบวนการผลิต ผลิตภัณฑ์เครื่องเขินรูปแบบโบราณเอาไว้ เพราะในสมัยปัจจุบันเครื่องเขินถูกดัดแปลงตามความต้องการของผู้บริโภคเป็นหลัก แนวทางการส่งเสริม ภาครัฐ ภาคเอกชนเห็นคุณค่าและประโยชน์ของเครื่องเขิน และควรให้เยาวชนได้เข้ามาเรียนรู้และปฏิบัติการทำเครื่องเขิน อันจะนำไปสู่การสร้างจิตสำนึกและเห็นคุณค่ามรดกภูมิปัญญาสืบไป โดยมีข้อเสนอแนะเพื่ออนุรักษ์ สืบทอดภูมิปัญญาเครื่องเขินไปยังคนรุ่นต่อ ๆ ไป ดังนี้

ด้านการอนุรักษ์

๑) ดำเนินการตามขั้นตอนและกระบวนการผลิตแบบดั้งเดิมเพื่อคงความเป็นเอกลักษณ์ความเป็นเครื่องเขินเชียงใหม่

๒) ฟื้นฟูอนุรักษ์การผลิตเครื่องเขินที่เสี่ยงต่อการสูญหาย เช่น เครื่องเขินแบบของใช้พื้นบ้าน เครื่องเขินแบบสันป่าตอง เป็นต้น

๓) ดำเนินการสำรวจต้นรักใหญ่ ได้แก่ จำนวน สายพันธุ์ ลักษณะ เป็นต้น ภายในเขตอุทยานและพื้นที่ทั่วไปเพื่อเป็นฐานข้อมูลเบื้องต้นในการอนุรักษ์

ด้านการส่งเสริม

๑) เสาะหาแนวทาง วิธีการส่งเสริมเยาวชนรุ่นใหม่ให้เห็นคุณค่าประโยชน์จากต้นรัก โดยจัดใหมีกิจกรรมการเรียนรู้ หรือมีหลักสูตรบรรจุไว้ในการเรียนการสอนทุกระดับชั้น

๒) ลดช่องว่างด้านทัศนคติที่ว่าภูมิปัญญาการใช้ประโยชน์จากต้นรักเป็นเรื่องเฉพาะของชนชั้นสูงและใช้ในทางพุทธศาสนา แต่คุณประโยชน์จากการใช้ต้นรักนั้นคนในทุกระดับชั้นสามารถนำมาประยุกต์ใช้เป็นผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ ใช้สอยในชีวิตประจำวันได้

๓) การลดข้อจำกัดด้านกฎหมายในประเด็นต้นรักใหญ่เป็นไม้หวงห้าม แต่ควรส่งเสริมเกษตรกรที่สนใจได้ปลูกให้เป็นพืชเศรษฐกิจ ก็จะเป็นอีกแนวทางหนึ่งในการเพิ่มปริมาณและการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้อย่างยั่งยืน

ด้านเชิงนโยบาย

๑) ส่งเสริมให้มีการจดทะเบียนด้านภูมิปัญญาและการใช้ประโยชน์จากต้นรักด้านพุทธศิลป์และหัตถศิลป์ ในระดับสากลตามแนวทางการส่งเสริมมรดกภูมิปัญญาขององค์กร UNESCO

๒) ส่งเสริมให้เกิดการมีส่วนร่วม แลกเปลี่ยนองค์ความรู้ การใช้ประโยชน์จากต้นรักเพื่อให้เกิดสิทธิ การจัดการและการเป็นเจ้าของภูมิปัญญาการใช้ประโยชน์จากต้นรักร่วมกันในระดับพหุภาคี

บรรณานุกรม

กนกวรรณ จอมอนงค์. (๒๕๓๕). **การผลิตภัณฑ์และการตลาดของอุตสาหกรรมเครื่องเขินในจังหวัดเชียงใหม่**. เชียงใหม่ : สถาบันราชภัฏเชียงใหม่.

กรเพชร เพชรรุ่ง. (๒๕๓๙). เครื่องเขินเชียงใหม่. ใน **สรรพช่าง : ภูมิปัญญาท้องถิ่นเชียงใหม่**. เชียงใหม่ : ดาว.

กรมส่งเสริมอุตสาหกรรม. ศูนย์ส่งเสริมอุตสาหกรรมภาคเหนือ. (ม.ป.ป.). **เครื่องเขิน**. (ม.ป.ท.) : (ม.ป.พ.).

กรมการศึกษานอกโรงเรียน. (ม.ป.ป.). **เครื่องเขิน**. (ม.ป.ท.) : กิจเสรีการพิมพ์.

กระทรวงศึกษาธิการ. ศูนย์การศึกษานอกโรงเรียนภาคเหนือ. (ม.ป.ป.). **เครื่องเขิน**. ลำปาง : กิจเสรีการพิมพ์.

กาญจนา แก้วเทพ และคณะ. (๒๕๕๓). **การใช้ประโยชน์จากงานวิจัยด้านการบริหารจัดการวัฒนธรรมแบบมีส่วนร่วม**. กรุงเทพฯ : ภาพพิมพ์.

กาญจนา รัตนธรรมเมธี. (๒๕๓๘). **การเปลี่ยนแปลงสู่อาชีพนอกภาคเกษตรกรรมของสตรีในชนบท**. วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, เชียงใหม่.

การท่าอากาศยานแห่งประเทศไทย. (๒๕๓๘). **ช่างสิบหมู่.** (ม.ป.ท.) : (ม.ป.พ.).

เครื่องเขินกลุ่มคัวฮักคัวหาง. (ม.ป.ป.). เอกสารแผ่นพับ. (ม.ป.ท.) : (ม.ป.พ.).

ไชยวัฒน์ รุ่งเรืองศรี, สมหมาย เปรมจิตต์ และทรงศักดิ์ ศรีบุญจิตต์. (๒๕๒๘). **สรุปสภาพระบบหัตถกรรมบางประเภทในจังหวัดเชียงใหม่และลำพูน**. เชียงใหม่ : คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

ณัฏฐิณี ทิมทอง. (๒๕๔๓). **กลยุทธ์การขายสินค้าที่ระลึก กรณีศึกษา สินค้าที่ระลึกประเภทงานศิลปหัตถกรรมบริเวณลานศิลปหัตถกรรมไนท์บาซาร์จังหวัดเชียงใหม่**. เชียงใหม่: คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

ทรงเดช สุทธสา. (๒๕๔๕). **ความมั่นคงในอาชีพแกะสลักไม้ของชุมชนบ้านกิ่วแลน้อยและกิ่วแลหลวง อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่**. (วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต) มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, เชียงใหม่.

นงลักษณ์ ขันอุระ. **เครื่องเขินเชียงใหม่กับการเปลี่ยนแปลงการผลิต**. วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. ๒๕๔๖.

นภาวรรณ พึ่งคำนวน. (๒๕๓๘). **การศึกษารูปแบบและประโยชน์ใช้สอยของเครื่องเขินเชียงใหม่**. ภาคนิพนธ์คณะวิจิตรศิลป์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, เชียงใหม่.

นันทิยา ตันตราสืบ. (๒๕๔๕) **ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการซื้อสินค้าที่ระลึกประเภทหัตกรรมของผู้บริโภคชาวไทยจากศูนย์หัตถกรรมภาคเหนือ จังหวัดเชียงใหม่**. การศึกษาค้นคว้าแบบอิสระ ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, เชียงใหม่.

บรรชร กล้าหาญ. (๒๕๓๙). **การเปลี่ยนแปลงกระบวนการถ่ายทอดความรู้ด้านการผลิตของหัตถกรรมพื้นบ้าน**. วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตร์มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, เชียงใหม่.

ประเทืองเครื่องเขิน. (ม.ป.ป.). **เอกสารแผ่นพับ**. (ม.ป.ท.) : (ม.ป.พ.).

พระยาประชากิจกรจักร. (๒๕๕๗). **พงศาวดารโยนก**. บริษัท สำนักพิมพ์ศรีปัญญา จำกัด, นนทบุรี.

มณี พยอมยงค์. (๒๕๒๘). **เครื่องเขินในความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับล้านนาไทย เรื่องชาวเขาในดินแดนล้านนา กับเครื่องเขิน**. กรุงเทพฯ : อักษรธเนศวร.

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช. สาขาศิลปศาสตร์. (๒๕๓๓). **เอกสารการสอนชุดวิชามนุษย์กับสังคม (เล่มที่ ๑ หน่วยที่ ๑–๕)**. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.

ลมูล จันทน์หอม. (๒๕๓๗). **ความเชื่อและพิธีกรรมของไทย–ไท ที่สะท้อนถึงภูมิปัญญาชาวบ้าน กรณีศึกษาไทยเขิน** ในรายงานการประชุมสัมมนาเรื่อง ความเชื่อและพิธีกรรมภูมิปัญญาชาวบ้านไทย–ไท วันที่ ๑๐–๑๔ มิถุนายน ๒๕๓๗ โรงแรมดวงตะวัน จังหวัดเชียงใหม่. เชียงใหม่ : (ม.ป.พ.).

รัตนะ บัวสนธ์ และคณะ. (๒๕๔๑). **บทบาทของสถาบันหลักและปฏิสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยที่เกี่ยวข้องในการเปลี่ยนแปลงของชุมชนบ้านหนองหัวยาง**. พิษณุโลก : คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร.

วนิดา แก้วเนตร. (๒๕๔๕). **ปัจจัยในการเลือกซื้อสินค้าของที่ระลึกประเภทหัตถกรรมพื้นบ้านของนักท่องเที่ยวชาวไทย กรณีศึกษาบ้านถวาย อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่**. การศึกษาค้นคว้าแบบอิสระศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, เชียงใหม่.

วิบูลย์ ลี้สุวรรณ. (๒๕๓๕). **มรดกไทย**. กรุงเทพฯ : ปาณยา.

วิบูลย์ ลี้สุวรรณ. (๒๕๔๐). **มรดกวัฒนธรรมพื้นบ้าน**. กรุงเทพฯ : ต้นอ้อ แกรมมี่.

วัฒนะ วัฒนาพันธ์ และคณะ. (๒๕๒๑). **โครงการวิจัยศิลปะพื้นบ้านล้านนา**. เชียงใหม่ : คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่. (๒๕๓๙). **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ฉบับ ๗๐๐ ปี**. สถาบันราชภัฏเชียงใหม่, เชียงใหม่.

สอนสุพรรณ. (๒๕๕๐, สิงหาคม). **เครื่องฮักเครื่องหาง : เครื่องฮักเครื่องคำ.** สืบค้นจากhttp : //www.oknation.net/blog/print.php?id=๑๐๕๒๔๕.

สุรพล ดำริห์กุล. (๒๕๓๙). **แผ่นดินล้านนา**. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.

ฮักเครื่องเขิน. (ม.ป.ป.). สืบค้นจาก www.siam–shop.com/๒๙๑๑๒.